

97574

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

II. DİN ŞÛRASI
TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ
(23 - 27 KASIM 1998)
(II)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	97574
Tas. No:	297.004 DİN. 5

ANKARA-2003

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 584
İlmi Eserler / 93

Tashih

Abdil AKTAŞ
Mustafa KAYA
Yusuf APAYDIN
Ali Osman PARLAK

Dizgi

Mehmet KARADAŞ
Hasan EKİNCİ
Hüseyin DİL

Grafik

Recep KAYA

Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. Tic. İşl.
Tel: (0.312) 354 91 24

2003-06-Y-0003-584
ISBN: Tk.No: 975-19-3325-0
ISBN: 975-19-3327-7

© Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı
Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 73 06 - 295 72 75

İNSAN HAKLARI : NİÇİN İSLÂMÎ BİR YAKLAŞIM ?

Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN

“İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi”nin ilân ve kabul edildiği günlerde (1948) İslâm dünyasının büyük bir kısmı Batı emperyalizminin zulmü altında yaşıyordu. Dolayısıyla, Müslümanın bu Bildirge’ye herhangi bir katkıda bulunması bir yana, onu değerlendirebilecek fikrî ve siyasî imkanlara dahî yeterince sahip değildi. Bunun yapabilmesi için bir sürenin geçmesi gerekiyordu. Nitekim öyle de oldu. İslâm dünyasında insan haklarıyla ilgili ciddi değerlendirmeler, 1960’larda başladı. Sultan Hüseyin Tabandeh’in “Evrensel Bildirge ile ilgili İslâmî bir Değerlendirme”si.⁽¹⁾ 1966 yılında, Pakistanlı devlet adamı ve diplomat Muhammed Zafrullah Han’ın **İslâm ve İnsan Hakları**⁽²⁾ başlıklı oldukça yararlı bir çalışma 1967 yılında yayınladı. Aynı yıl Mevdudî’nin **İslâm’da İnsan Hakları** gün ışığına çıktı.

1970’lerden itibaren çeşitli düzeylerde düzenlenen resmî veya gayr-ı resmî kongre, sempozyum ve seminer gibi faaliyetlere şahid olmaktadır. Bu dönemde Strazburg, Paris, Genova, Vatikan ve Riyad gibi şehirlerde özellikle Birleşmiş Milletler’in öncülüğünde çok çeşitli toplantılar yapılarak Müslümanların konuyla ilgili düşünceleri ve endişeleri öğrenilmek istendi. Bu fikri ve siyasî toplantılara 1980’lerde ve 1990’lar da devam edildi. Konu, bugün de sıcaklığını muhafaza etmektedir. Şu ana kadar Müslümanların bu konuyla ilgili elde ettikleri birikim, Müslüman ülkelerde görülen insan hakları ihlallerinin rahatsız edici bir düzeyde seyretmesi, Batılı ülkelerin ve ilgili resmî veya gönüllü kuruluşların ciddi eleştirileri ve baskıları İslâm dünyasında bu konuda yeni bir bilinç düzeyinin oluşmasına yardımcı oldu. Sayısı her gün artmakta olan Müslüman aydınlar, bugün artık gözlerini kendi ülkelerindeki insan hakları problemlerine kapatmayı reddetmekle kalmıyor, aynı zamanda, Batı ülkelerinde çalışan müslüman işçilerin, müslüman göçmen ve azınlıkların haklarıyla da yakından ilgileniyorlar. Son bir kaç yılda pek çok müslüman, daha evrensel boyutta düşünmeye, dolayısıyla demokrasi, insan hakları ve benzeri konularda müslüman olmayan kişi ve grupların dertleriyle de ilgilenmeye başladılar. Bugün uluslararası boyutta faaliyet gösteren kuruluşlarda azımsanamayacak sayıda müslüman da faaliyet göstermektedir.

Bu faaliyetlere paralel olarak bazı fikrî çalışmaların sürdürüldüğünü de görmekteyiz. Konunun bu yanıyla ilgili olarak karşımıza cevap verilmesi gereken şu sorular çıkmaktadır: Mevcut “İnsan Hakları Bildirgesi”nde Müslümanları rahatsız eden düşünceler ve ifadeler bulunmakta mıdır? Bu metni, bazı dindar Batılıların ve Modern “İslâmcıların”

1. A. Muslim Commentary to the Universal Declaration, Tahran, 1966.

2. Islam and Human Rights, Islamabad, 1988.

deyimiyle, bir “Hıristiyan başarısı” olarak görmek mümkün müdür? Mümkün olduğu farzedilse bile, eğer metin hakikati dile getiriyorsa, müslüman bilinç bundan niçin rahatsız olsun? Acaba insan hakları konusunda gittikçe güçlenmekte olan İslâmi söylem, konuya bir katkı getirmeyi mi, yoksa İslâm dünyasında uzun süreden beri oldukça zararlı etkilere yol açan malum aşâğılık duygusunu gidermeyi amaçlayan bir savunmayı mı dile getirmektedir?

Çalışmaların önemli bir kısmının iyi niyete dayandığı ve bazı olumlu sonuçlar elde etmeyi amaçladığı âşikardır. Mesela İslâm Konseyi’nin 1981 yılında formüle ettiği “İslâm’da İnsan Hakları” bildirgesinin, yine İslâm Konferansı Teşkilatı Dış İşleri Bakanları tarafından 1990’da hazırlanan ve daha sonra “Kahire Bildirgesi” olarak neşredilen metni, katkıda bulunucu metinler şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Bütün bu ve benzeri faaliyetler gösteriyor ki, İnsan Hakları konusuyla ilgili ilmî ve amelf faaliyetler tek sesli, tek boyutlu bir çizgide olup bitmemektedir. Bu tespit, kanaatimce, hem “Evrensel Bildirge”nin değerlendirilmesi, hem de genelde insan haklarıyla ilgiliyle faaliyetler konusunda geçerlidir. Başka bir ifadeyle, ortada İslâm dünyasında genel kabul görmüş tek bir İslâmî yaklaşım yoktur. Ben burada önemli saydığım bazı farklı yaklaşımlarla ilgili bir tespit ve değerlendirmede bulunmanın ötesinde birşey yapabilecek durumda değilim.

1. Sekülerist Yaklaşım: “Tabii” denebilecek bir seyir takip eden sosyal, siyasal ve hukuksal sekülerleşmeyi adeta katı bir ideolojiye dönüştüren bu yaklaşımın belirgin özelliklerinden biri, gerek Evrensel Bildirge’yi gerekse genelde insan hakları konusunu dinî açıdan ele almaya karşı oluşudur. Bu yaklaşıma göre, Evrensel Bildirge’nin metninde dinî hususiyetlerin dışında tutulabilmesi için elden gelebilecek her türlü gayret gösterilmiştir. Dini tartışmaları bu konuya getirmek sadece yararsız değil, tehlikelidir de. Bir dinî perspektif, başka dini, mezhebî perspektifleri de davet eder. Ve bu perspektiflerin, tarihten gelen ve bugün de ortaya çıkabilecek olan pek çok peşin hükümlerden, düşmanca tavırlardan dolayı, anlaşabilme ihtimali de oldukça uzak görünmektedir. Kaldı ki, dinî nitelikteki yaklaşımların, bizzat din açısından da sakıncalı sonuçlar doğurabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir. İstenilen yoruma ulaşmak için kutsal metinler çok kere zorlanmakla, gülünç denebilecek te’viller öne sürülmekte, tarihi uygulamadan ve mirastan keyfi seçmeler yapılmakta, dolayısıyla ciddi anlamda bir ilmî ve fikrî hata işlenmektedir.

Bu yaklaşımın öne sürdüğü iddiaların ciddiye alınması gerektiği hususunda uzun uzadıya söz söylemeye hacet yoktur. Uluslararası siyasete veya başka ilişkilere dinî bakışı getirmek, çok dikkat ve hassasiyet gerektiren bir iştir. Sözgelimi, Evrensel Bildirgenin evrensel bir dinin desteğine muhtaç olduğunu, bu dinin de İslâm’dan başkasının olamayacağını söylemek, diyalojik ilişkileri ve iletileri anında koparabilir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin bir “Hıristiyan Başarısı” olduğunu söyleyen Kilise mensuplarının işleyegeldikleri hataları başka din mensupları işlemek zorunda değildir.

Sekülerist yaklaşımın bazı zorluklarına biraz sonra başka bir vesileyle ayrıca temas edeceğim.

2. Dar Dinî Yaklaşım: Bu bakış tarzı, birinci yaklaşımdan çok farklı olmasına rağmen, bazı bakımlardan benzer bir bilinç halini sergilemektedir. Söz konusu yaklaşımın iki temel iddiası var: a) Modern insan hakları konsepti bir Batı, hatta Hıristiyan-Batı kavramıdır, b) Aslında gerçek insan hakları Kur'an, Sünnet ve tarihi İslâmî tecrübede vardır ve müslüman onları oralarda aramalıdır. Bu konudaki Batı söylemi, sadece "ithal çözümler" önerir ve bunu yaparken de her türlü "İslâmî alternatif" arayışını kökten dinci, entegrist, hatta militan bir teşebbüs olarak görür.

Bu iddiaya göre, modern Batı yaklaşımı, insan hakları söylemini ahlâkî ve dini söylemlerden koparmıştır. Bu bakımdan, onun arkasında manevî ve ahlâkî bir destek olmadığı gibi, çok kere hukukî bir yaptırım da yoktur. Oysa İslâmî alternatif, bir nizam olarak, insan hakları konusu "ilahi emir ve yasak" kategorisinde ele alır ve "mü'minin" diyen herkes için bağlayıcı bir durumu öngörür.

Bu dar dini yaklaşımın oldukça yumuşatılmış bir şekli ise "kısmî uygunluk" diye adlandırılabilen bir görüşe yer verir ki, buna göre, insan haklarına İslâmî yaklaşım ile câfî modern yaklaşım arasında önemli pek çok noktada uyuma vardır.

3. Yenilikçi Yaklaşım: Yerli ve yabancı çalışmaların pek çoğunda yer alan ve çok sık tekrarlanan bir kanaat vardır. Temel İslâmî kaynaklar, insan hakları konusunda oldukça yüksek bir düzeye işaret etmişlerdir. Yaşama, mesken edinme, mal-mülk sahibi olma, evlenme, din seçme, seyahat etme, eğitim-öğretim imkanı tanıma ve daha pek çok konuda başka hiçbir dini kaynakla kıyaslanamayacak ölçüde hakları güvence altına almaktadır. Ne var ki madalyonun bir de öteki yüzü vardır. İslâm dünyasında çok sayıda ilim ve fikir adamı aynı kaynaklara dayanarak kadın-erkek eşitliği, (bütün yönleriyle) zımmîlik kurumu, irtidad konusu, "hudud" meselesi, hatta sendikal haklar, milli hakimiyet ve benzeri alanlarda farklı düşünme ve farklı olmak zorunda olduklarını öne sürebilmektedirler. Bunun anlamı şudur. Müslümanlar, aynı konularda nelerin yapılması gerektiğini söyleyen Evrensel Bildirge'nin ilgili maddelerini harfiyen uygulayamazlar.⁽³⁾

Yenilikçi yaklaşıma göre, bütün bu ve benzeri sıkıntıların ve onlara çözüm aramaktaki başarısızlıkların arkasında, Kur'an ve Sünnetin - ve bazen de tarihi tatbikatın- muamelata müteallik hükümlerinin anlaşılıp yorumlanmasına ilişkin düşünce ve tutumlar yatmaktadır. Yenilikçi yaklaşım, din-hayat ilişkisine tarihsellik perspektifini getirerek bu çetin konuların çözümüne yardımcı olmaya çalışmakta ve -pek tabii- bu arada ciddi eleştirilere muhatap olmaktadır.

Bu yaklaşım da, Evrensel Bildirge'nin tavsiyeler manzumesinden ibaret olduğunu, onun ahlâk boyutunda desteksiz kaldığını, bunun da Bildirge'nin bir "Evrensel Ödevler ve Ahlâkî Sorumluluklar Bildirgesi" ile desteklenmemesinden kaynaklandığını, bu zaafiyetin bir an önce giderilmesi için uluslararası çalışmaların yapılması gerektiğini ısrarla gündeme getirmektedir. Bu, bugün artık pek çok Batılı aydının da üzerinde önemle durduğu bir konudur. Meselâ, geçen sene Çek Cumhuriyeti Başkanı Havel'in öncülüğünde gerçekleştirilen "Forum 2000"ün ilk toplantısında eski Alman Şansölyesi Helmut Schmid şunu söylüyordu: "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi"nin 50. yıldönümü yaklaşırken in-

3. Geniş bilgi için bkz., *Conference on Moslem Doctrine and Human Rights in Islam*, Beyrut, p. 10 vd.

sanın ödev ve sorumluluklarından da bahsetmenin tam zamanı olduğunu düşünüyorum. Bu dünyada birlikte yaşamının temelini oluşturacak ortak asgarî ahlâk standartlarının varlığı, sadece bireysel davranışlar için değil, dinî kurumlar, siyasi otoriteler, milletler ve bu arada ulusal ve uluslararası düzeyde üretim, ticaret ve maliye işlerini organize eden firmalar için de bir zarurettir. Yine bu, medya, özellikle de televizyon için çift katlı bir zorunluluktur.”⁽⁴⁾

Yenilikçi İslâmî yaklaşım, bu çabayı desteklemekte ve ona katkıda bulunmak istemektedir : Bu yüzden o, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile ilgili olarak İslâmî açıdan yapılagelmekte olan her türlü çalışmayı, hangi amaçla yapılmış olursa olsun, değerli saymaktadır. Bilindiği gibi, bu çalışmalardan bir kısmı, Bildirge'nin maddelerini teker teker ele almakta ve onları aynı veya benzer konulara yer veren ayetlerin ışığında değerlendirmekte, bu arada sahih hadislerden ve tarihi uygulamalardan da yararlanma cihetine gitmektedir. Oysa yenilikçi yaklaşımın ağırlık verdiği yöntem konuyu ana çerçevesi Kur'an tarafından çizilen İslâmî dünya görüşünün bütünlüğü içinde anlamlandırmak ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Temel soru şu : Kur'an, bizim şimdiki anlama ve yorumlamamıza göre, son tahlilde, nasıl bir ahlâk düzeni öngörüyor ve Evrensel Bildirge, büyük ölçüde anlama ve yorumlamaya dayanılarak inşa edilen bu düzen içinde nereye oturuyor?

Bu yaklaşım, Bildirgeyi bir insanlık başarısı olarak görüyor. Onun Hıristiyan Batıda formüle edilmiş olması önemli değildir. Hakikat, kaynağından bağımsızdır. Çeşitli din mensuplarının birbirlerinin kaynaklarından tarihi deneyimlerinden çok şey öğrenmişlerdir. İnsanlığın ortak tecrübesini muayyen bir dinin mensuplarının veya dinle varoluşsal bir ilişkisi bulunmayan kişilerin formüle etmesinden rahatsız olunacak birşey olmasa gerektir. Bir konu, pek çok dini geleneğe atıfta bulunarak da, hiçbirine atıfta bulunulmadan da formüle edilebilir. Mesela, Evrensel Bildirge, kasıtlı olarak dini terminolojiyi dışarda tutmaya çalışıyor ve her dinin mensubunun rahatsızlık duymayacağı şekilde bir ifade biçimini tercih ediyor. “Her insan yaşama hakkına sahiptir” diyor (madde, 3) Bu, bir Hıristiyan hakikatı mıdır? Elbette hayır. Bütün büyük dini gelenekler aynı şeyi söylüyor. Madem öyle, o halde din niçin tartışmaya dahil edilmektedir?

Bu sorunun bir değil birçok cevabı vardır. Dine atıfta bulunmanın hem olumlu hem de olumsuz yanları vardır. Bazıları, özellikle Batı dünyasında, bu işi savunmacı bir hallet-i ruhiye içinde veya misyonerlik amacına yönelik olarak yapmaktadırlar. Bu, özü itibariyle etnik merkezli (etno-sentrik) bir yaklaşımdır ve işlevi itibariyle de bölücüdür, rahatsız edicidir. Söz konusu düşünüş ve davranış, dünyanın bir başka yerinde insan haklarını ihlâl etmek için fırsat kollayan bazı yönetimlere de gerekçe hazırlamaktadır. Söz konusu yöneticiler bir yandan Bildirge'nin bir Judeo-kretien (yahudi-hıristiyan) metin olduğu propagandasına sarılmak, öbür yandan da kendi dini kaynaklarına keyfi atıflarda bulunmak suretiyle, yukarıda da işaret edildiği gibi, insan haklarının önemli bir kısmını, meselâ din değiştirme özgürlüğünü, örgütlenme hakkını, hatta bir şehirden ötekine seyahat etme imkanını, istediğiyle evlenme ve boşanma hakkını ve daha pek çok hakkı rafa kaldırabilmektedirler.

4. *Forum 2000 : Conference Report*, September, 3-6, 1977, Prague, p.30.

İnsan haklarını rafa kaldırma, pek tabii her zaman dini gerekçelere dayandırılarak yapılmamaktadır. Aynı hata, çağdaşlık, sanayileşme, ekonomik büyüme, milli birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyma bahanesi, fitne ve fesadı önleme adına da yapılagelmekte, buna bağlı olarak bu kez de başka haklar çiğnenmektedir. İslâm dünyasında bugün bu iki dizi gerekçelerden bazan birine bazan ötekine başvurulduğunu ibretle seyretmekteyiz. Ve her ikisi de adı geçen dünyada demokrasinin gelişmesini zorlaştırmaktadır.

Dine gönderme yapmanın olumlu yanına gelince, böyle bir faaliyet, evrensel insan hakları konusunun tarihi-kültürel bir bağlamda anlaşılmasına yardımcı olmakta, konu bireyin ve toplumun bilgi dünyasında biryere oturmaktadır. Öyle görünüyor ki burada diyalojik bir süreç işlemektedir. Bir yandan dini kaynaklar ve tarihi tatbikat, insan hakları çerçevesinde ortaya çıkan acil reel durumlar karşısında yeniden yorumlanma ihtiyacı ile karşı karşıya kalmakta, öte yandan din, yeniden anlaşılmış ve yorumlanmış haliyle insan haklarının yorumlanması ve uygulanmasına her bakımdan -psikolojik, kültürel, siyasi bakımdan- destek vermektedir. Böyle bir desteği, humanizm, laiklik v.s. adına reddetmenin hiçbir makul tarafı yoktur. Gerçek başarı, tarihi ve kültürel bir çerçevede çeşitli tecrübeleri yaşayan insanın bütünlüğünü yakalayabilmekte yatar. Eğer İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, benim ahlâkî ve dinî tecrübelerimin içinde de bir anlam ifade ediyorsa, onun gereklerinin yerine getirilmesinde de, yani hukuki ve siyasi hayatımda da, önemli adım atılmış demektir.

İşte yenilikçi İslâmî yaklaşım bu epistemik ve ameli bütünlüğü yakalamaya çalışmaktadır. O, yeni problemlerden dini kaynaklara, dini kaynaklardan da carî problemlere giderek "İslâmî çözümler" üretmek çabasıdadır. O, günümüzde pek revaçta olan post-modern yaklaşımlardan farklı olarak, evrensel ahlâk ilkelerinin dolayısıyla evrensel vazife ve sorumluluk çerçevelerinin belirlenebileceğine ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin böyle bir evrensellelikle desteklenmesi gerektiğine inanmaktadır. Çaba- özü ve amacı itibarıyla- insan haklarını inkâr veya savsaklama çabası değil, onları zenginleştirme ve güçlendirme çabasıdır.

Söz konusu İslâmî yaklaşım, bu faaliyette başarılı olabilmek için her şeyden önce tarihimizde hep varolan, ama çoğu siyasi nitelikte olan pek çok sebep yüzünden hep ölgün ve solgun kalan bir çizgiyi, özgürlükçü çizgiyi açığa çıkarma; bazı unsurlarıyla tarihi, bazılarıyla yeni olan bir Kur'an hermenotiği geliştirmeye, tarihî tecrübeye eleştirel bir tarzda bakarak dini olanla olmayanı ayırmaya ve böylece bir yeniden-inşa ameliyesine koyulmaya çalışmaktadır. İnsan hakları konusu bu geniş projenin çok önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu parçanın aciliyeti vardır, zira insan hakları problemini çözememiş bir dünya, ne burada sayılan çalışmalarda başarılı olabilir, ne de bu problemin önemli bir kısmını çözüme kavuşturmuş bir dünya karşısında (veya, meselâ Türkiye sözkonusu olduğunda o dünyanın içinde) müslümana yakışan onurlu bir hayat sürdürmede mesafe alabilir.